

Анатолій Свідзинський

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ СПРАВИ В УКРАЇНІ: ДОСЯГНЕННЯ І НЕВДАЧІ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ.
ТОМ 1 (А). — КИЇВ, 2001.

Енциклопедія, згідно з «Словником іншомовних слів» за редакцією Олександра Мельничука, — це «науково-довідкове видання, що об'єднав в певній системі найістотніші відомості з усіх галузей знань (універсальна енциклопедія) чи будь-якої однієї (галузева енциклопедія)». Не суперечать цьому визначенню й ті, які подаються в інших європейських словниках, хіба що іноді деталізується, що енциклопедія вміщує також дані про осіб і що статті подаються за алфавітом, а інколи за систематичним принципом.

Попри ясність принципів засад енциклопедичної справи і згаданого загального визначення, воно залишає ще доволі широкий простір для конкретних реалізацій. Справді, при написанні тої чи іншої енциклопедії треба вирішити низку питань.

Найперше — відбір матеріалу, тобто про що чи про кого писати, а про що і про кого — ні. Зрозуміло,

що повнота будь-якого довідника — дуже бажана річ, але ж ніхто не об'ємного обійняти не може, тому вироблення певного критерію відбору — перше і вельми важливе завдання.

У випадку, коли створюється універсальна енциклопедія, проблема відбору не стоїть надто гостро, зрештою, важко довести недоречність згадки про якийсь факт: він може виявитися важливим з якоїсь іншої точки зору. Коли ж укладається національна енциклопедія, трудність проблеми відбору значно зростає. Бо жодна країна не є цілком ізольованою від інших, особливо в сучасному світі. І навіть ті країни, які природними умовами, власною філософією життя намагалися захиститися від впливу сусідів, кінцець-кінцем проти волі втягувалися у планетарне буття. Що ж говорити про Україну, розташовану в географічному центрі Європи, на пограниччі різних цивілізацій? Якщо бути надто прискіпливим, можна аргументувати, що все пов'язане з усім і всі з усіма, і на цій підставі заперечувати можливість створення національних енциклопедій.

лопедій. На мою думку, така позиція не є слушною. Завдання науки в тому і полягає, щоб виявити суттєві зв'язки, врахувати їх в першу чергу, а несуттєвими знехтувати. Так створюється робоча модель явища, намагання ж урахувати все одразу веде до хаосу.

Є й інша обставина, яка має об'єктивний характер. Попри тісні зв'язки, а власне, як це не парадоксально — завдяки таким зв'язкам, існує сила, яка формує індивідуальність націй як спільнот, підтримує їх самодостатність і окремішність. Цією силою є культура. Вона має «здатність ... увібрати в себе чуже, інше, потойбічне, асимілювати його і при цьому не втратити свого рівня»¹. Існування культур і націй, які їх створили і водночас ними творилися (маємо тут приклад петлі позитивного зворотного зв'язку), впливає із здатності світу, і зокрема антропосфери Землі, до самоорганізації; остання «закладена» в усю світобудову одночасно як мета і як засіб. «Тожсамість можна збагнути і визначити тільки за ставленням до Відмінного. Якщо те ж саме замикається в собі самому, не розвивається мислення. Треба додати: не розвивається цивілізація» (Вернан). Я тут двічі зачитував Вернана, щоб уникнути самоцитування: ось уже десять років докладаю зусиль, щоб

увести в обіг нашої громадськості нові ідеї про сутність і роль культури². Крім Вернана, можна зачитувати й інших авторів; для даної статті важливо, що останнім часом близькі погляди висловлює Іван Дзюба³, головний натхненник і упорядник ЕСУ.

Таким чином, проблема зводиться ось до чого: або ви переконані, що український народ таки створив, всупереч усім труднощам, самобутню і цінну культуру, і в такому разі укласти ЕСУ можливо, або ви вважаєте, що це не так, тоді за таку роботу не варто братися. Приймаючи першу тезу, ви маєте з'ясувати основні риси і цінності української культури, її творчу силу і роль; це допоможе виробити критерії важливості чи другорядності, тобто критерії відбору. Якщо ж приймається проміжна теза: з одного боку, українська культура нібито є, а з другого боку, її по суті нема, тоді критерії розмиваються, зусилля спрямовуються на пошук найвіддаленіших зв'язків України з світом і найопосередкованіших його впливів; у висліді постає щось аморфне, космополітичне і неконструктивне. Говорю про неконструктивність з огляду на те, що створення енциклопедії має стати не лише відбиттям досягнень культури, а й само по собі — безпосереднім і вагомим внеском у подальший її розвиток.

¹ Жан-П'єр Вернан. Смерть в очах. — К.: Д.Л., 1993.

² Див. мої праці: Культура як феномен самоорганізації // Сучасність, №4, 1992; Роздуми з приводу програм розвитку української культури // Сучасність, №9, 1993; Це складне національне питання. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994 (69 с.); Самоорганізація і культура. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999 (287 с.).

³ Іван Дзюба. Національна культура як чинник майбуття України // Дзюба Іван. Починаймо з поваги до себе. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2002.

Друга проблема полягає у практичному застосуванні критеріїв того, які досягнення слід вважати істотними, які особи мають видатні заслуги. Тут вже визначається і те, скільки місяця доцільно відвести на ту чи іншу статтю, зокрема, й на висвітлення діяльності тої чи іншої особи. Третє питання — як писати, під яким кутом зору, які ракурси вважати цікавішими чи пріоритетними, в якому випадку достатньо обмежитися короткою довідкою, де подати й аналіз. Воно теж тяжке для розв'язання. Справді, висвітлення тих чи інших конкретних питань завжди пов'язане із загальними світоглядними, філософськими засадами, які неминуче присутні в кожному енциклопедичному творі і мають бути розумно поєднані з вимогою об'єктивності. Крім того, оскільки енциклопедія є витвором дуже великої кількості авторів, домогтися якогось оптимального рівня єдності потрактувань, уникнути явних суперечностей, а з другого боку — зберегти авторську індивідуальність, запобігти уніфікації — справа непроста. Зауважу у зв'язку з цим, що над статтями «Енциклопедії сучасної України» працює нині понад 3000 авторів.

Створення якоюсь країною універсальної енциклопедії стає для неї великою культурною подією, а водночас — показником її культурного, наукового, інтелектуального розвитку. Досить згадати, яке велике значення для європейської культури мало створення славетної французької енциклопедії у XVIII столітті. До цієї праці долучилося багато блискучих розумів Франції, хоч ціл-

Іван Дзюба

ком заслужено ця енциклопедія пов'язується передусім з іменами Дідро і Даламбера, які вклали в неї воістину титанічний труд (перший написав близько 6000 статей, другий — близько 1600 статей). В сучасному світі височенним авторитетом користується Британська енциклопедія.

Тому громадськість України з надією сприйняла звістку про створення, хай і обмеженої часовими рамками, «Енциклопедії сучасної України» і з нетерпінням очікувала появи першого тому. Справді, досі ми мали «Українську радянську енциклопедію», яка попри наявність в ній різних корисних відомостей була спотворена догматичною радянською ідеологією, крайньою заполітизованістю і необ'єктивністю. Наприкінці минулого року «материкова Україна» отримала десятий, заключний том словникової частини «Енциклопедії українознавства» (три томи загальної частини вийшло раніше). Вона була перевидана в Україні, у Львові. «Енциклопедія українознавства» — плід потужного колективу енциклопедистів української діаспори на чолі з Володимиром Кубійовичем, які працювали у тіс-

ній спілці з Науковим товариством імені Шевченка. Останнє здійснило також перевидання цих томів в Україні. Видатна роль ЕУ полягає передусім у відновленні і збереженні історичної пам'яті українців. Однак з цілком зрозумілих причин здобутки материкової України відбиті в ній з великими прогалинами⁴.

Нема сумніву в тому, що інтелектуально Україна цілком дозріла до створення універсальної енциклопедії; не очевидно, однак, що сьогодні вона готова до цього психологічно і морально.

Що ж можна сказати про I том ЕСУ? Неозбрислим оком видно, який величезний обсяг робіт виконаний авторським колективом. Масо багато цікавих статей, які містять компактно викладену змістовну і важливу інформацію. Найбільша за обсягом стаття Івана Дзюби «Академія Наук України» (с. 250-286) мала б задавати тон усій енциклопедії. Написана ґрунтовно, насичена величезною кількістю фактичного матеріалу, таблицями, вона читається з напруженим інтересом. В ній подано в історичній послідовності широку панораму драматичного наукового поступу в Україні, який переривався лихоліттями, страшними погромами і незважаючи на це на кожному етапі свого розвитку приводив до великих досягнень. Ця історія подає переконливий доказ могутнього творчого потенціалу українського народу в усіх сферах наукового пізнання. Від статті важко відірватися: вона хоч і вель-

ми насичена фактами, але аж ніяк не зводиться до їх простого переліку, а є глибокою аналітичною працею. Зокрема, в ній ставиться важлива проблема сучасного статусу Академії, її діяльності в умовах незалежної України і ринкової економіки, проблема її взаємодії з державою і суспільством. Іван Дзюба відхиляє як поверхову думку про те, що Академія мала б стати звичайним клубом науковців, шукає нові форми її діяльності в нинішніх умовах.

Добре написаний цілий корпус статей, пов'язаних з астрономією, хіба що стаття «Астрофізика» мала б бути масштабнішою.

Цікавою є стаття «Атеїзм», хоч треба зауважити, що автор оминув своєю увагою глибокі епістемологічні ідеї, породжені прогресом філософії та новими напрямками в природознавстві XX століття. Завдяки цьому прогресу ідея Бога постала в новому світлі і виявилася привабливою саме в інтелектуальному середовищі, думка ж про суперечність між наукою і релігією виглядає тепер застарілим непорозумінням.

Статті про атомну енергію, атомну енергетику і атомні електростанції написані кваліфіковано, однак обговорення відповідної проблематики не включене в широкий соціальний контекст, а тому на основі представлених даних у читача не виникне розуміння того факту, що низка передових у науковому відношенні країн надає нині перевагу

⁴ Докладніше про цю та інші українські енциклопедії написав голова НТШ Олег Романів у передмові до ЕУ, вміщеній в I томі, с. X-XX.

розвиткові альтернативних до атомної (ядерної) видів енергетики, згортає програми будівництва атомних електростанцій.

Змістовною і багатогранною є стаття про Крим («Автономна республіка Крим»), зокрема, цікаво в ній є докладна розповідь про перипетії розв'язання Україною конституційної кризи в Криму. Є й поодинокі, але суттєві промахи. Наприклад, Максиміліян Волошин, який довгі роки жив і працював в Криму, не названий серед видатних осіб, пов'язаних з Кримом. В списку літератури не подані такі важливі першоджерела, як книги Клемсана, Тунманна, історичний нарис Володимира Січинського, класична стаття Сергія Бахрушина і знамените есе Волошина про культуру, мистецтво і пам'ятки Криму. Можливо, під впливом цього есе автори більш переконливо відобразили б руйнівну роль російських походів у Крим.

Відкриваючи статтю про Богдана-Ігоря Антонича, з задоволенням констатуємо, що обсяг її мав би стати взірцем при написанні статей про поетів такого рівня. Автор не обмежується сухою короткою довідкою про поета, а намагається дати глибший аналіз його творчості. На жаль, зміст статті розчаровує. Вона виявилася бліда, написана непрозорим стилем. В довжелезних, погано збудованих реченнях думкам зовсім непросторо.

Загалом в енциклопедії дуже мало мовних огривів, хіба що слід зауважити, що слова «одновимірний», «двовимірний», «багатовимірний», «нескінченновимірний» не пишемо

на російський взірць: «одномірний», «двомірний», «багатомірний», «нескінченномірний». Нормативні прикметники утворені від слова «вимір», до речі, нині вельми популярного.

Непогано було б, якби ЕСУ вживала також слово «псаломник» (за Б.Грінченком), а не «псаломщик».

А от що справді мене втішило — це рішучий перехід до вживання слова «алгебричний» замість «алгебраїчний», на якому, як правило, наполягають редактори.

На мою думку, справедлива оцінка першого тому ЕСУ має враховувати деякі безсумнівні досягнення авторського колективу. Якщо ж взяти до уваги невідповідні для виконання такої величезної праці умови роботи, матеріальне та фінансове забезпечення (див. список жертводавців), то слід визнати діяльність наших енциклопедистів подвижницькою.

Однак, незважаючи на певні досягнення, енциклопедія була прийнята доволі неоднозначно, викликала чимало нарікань. В чому ж справа?

Перше, що звертає на себе увагу, — завелика кількість статей-персоналій порівняно з тематичними статтями. На мою думку, серед них чимало зайвих. Наведу приклад. Нік Адамс народився, жив і помер у США, був американським кіноактором. Потрапив він у ЕСУ через своє українське етнічне походження. Якщо цього досить, то, може, слід усіх етнічних українців, в Україні та поза нею суцільно, увічнити в ЕСУ? Мабуть, ні. Бо як чітко визначено у прес-релізі, «кри-

терієм відбору є реальний (я би волюб сказати «вагомий» — А.С.) внесок особи в розвиток науки, культури, господарства, громадських інституцій України (підкреслення моє — А.С.). Якщо керуватися цим критерієм, то слід визнати внесок Адамса в означені сфери української культури рівним нулю. В передмові до ЕСУ подано, однак, інший критерій. Згідно з ним, вміщуючи до ЕСУ статті про етнічних українців, які зробили внесок в культуру інших країн, автори енциклопедії мали намір в такий спосіб «висловити вдячність українцям, які прислужилися іншим народам». Масмо очевидну суперечність між обома критеріями. Звичайно, випадок з Адамсом не є поодиноким, навпаки, їх доволі багато.

Хоча критерій, що ґрунтується на бажанні «висловити вдячність», видається сумнівним (енциклопедія не є книга подяк, пропозицій чи скарг), замінити його якимось чітко сформульованим універсальним критерієм, який дозволяв би вирішувати питання однозначно, навряд чи можливо. Тут на перший план виступає інтуїція укладачів, широта бачення культури. Приклад такого великого українця, як Олександр Смакула, показує, що можна творити за кордоном, а заслужити вдячну пам'ять свого народу навіки. Втім, щодо науковців спрацьовує інша обставина: їх досягнення мають загальнолюдський характер, впливають на кожну культуру. З цієї точки зору вміщення статті про Альберта Айнштейна, поза сумнівом, правильне, що більше — стаття про нього мала б виглядати повніше.

Щодо науковців, особливо іноземних, виникає таке питання. Чи мають бути в енциклопедії всі Нобелівські лауреати, незалежно від національності? Думаю, що так. Чому ж тоді Оле Андерсон є, а Філіпп Андерсен та Карл Андерсен (обидва Нобелівські лауреати) відсутні? Вплив їх робіт на розвиток фізики в Україні безсумнівний.

Розгляну приклад іншого характеру. Подасться стаття про мордовського письменника К.Г.Абрамова — неукраїнця, людини, мабуть, цілком заслуженої, автора багатьох творів ерзянською мовою (с. 36). В українську літературу і культуру він ніякого внеску не зробив, але свого часу переклав на свою рідну мову кілька віршів Тараса Шевченка. Звичайно, цим письменник збагатив свою літературу і свою культуру, тобто і в цьому випадку критерій прес-релізу також не задовольняється. До речі, у зв'язку з цим виникає питання: оскільки твори Шевченка перекладалися на величезну кількість мов народів земної кулі, то невже всі його перекладачі посядуть місце в ЕСУ? А перекладачі інших українських письменників? Чи не ліпше було б скласти окремий довідник під назвою «Перекладачі українських письменників на мови світу» і таким чином вивільнити місце в українській енциклопедії для діячів на українській ниві?

Варто також брати до уваги традиції, що склалися у світі. У відомих мені енциклопедіях інших країн відсутні незрівнянні майстри українського художнього перекладу, скажімо, Микола Лукаш, Григорій Кочур, Євген Попович. А ЕСУ ряс-

ніє іноземними перекладачами з української, які не витримують порівняння з щойно згаданими нашими великими постатями. Мимоволі постає питання: чи не є запопадливість, виявлена перед іноземними перекладачами, наслідком почуття меншовартості, браком національної гідності?

А ось стаття про Ф.М.Абрамова, народного депутата України, члена Комітету ВР у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів. Енциклопедія нічого не говорить читачеві про реальні наслідки діяльності цього депутата. Що конкретно він зробив? Відомо, що перші досягнення у справах пенсіонерів та ветеранів відбулися за прем'єрства Віктора Ющенка, за зняття якого Абрамов голосував як представник комуністичної фракції. Це його позиція, яку тут не варто обговорювати, але хочу підкреслити, що автори енциклопедичних статей мусять розкривати перед читачем реальний внесок того чи іншого діяча. Таке ж питання можна поставити й щодо Є.П.Ананка, а втім, подібних прикладів багато. Чому б до енциклопедії не додати список народних депутатів України всіх скликань без особливих коментарів? Якщо все одно про зміст їх діяльності енциклопедія нічого не говорить, то це було би доцільно. Звичайно, є й такі депутати, які відомі своїми важли-

вими справами, а не лише фактом свого депутатства. Прикладом є В'ячеслав Чорновіл та чимало інших. Очевидно, що їм слід присвячувати окремі статті.

Ще сумнівнішими виглядають статті про іноземних державних діячів, наприклад, Гейдара Алієва. Фактично весь текст присвячено його кар'єрі (в основному у КГБ⁵) аж до президента сучасного Азербайджану. Що й казати, службова Арабина вийшла висока. Однак причому тут Україна? Мабуть, за логікою укладачів, при тому, що він відвідав Україну з офіційним візитом у 1997 році, чим сприяв розвитку міждержавних стосунків обох країн. Чи не замало?

Герої Радянського Союзу, як видно, потрапляють до ЕСУ за списком, тому й статті про них бліді, невиразні. Але Україна не є спадкоємницею СРСР, і цю проблему треба вирішувати не автоматично, а в індивідуальному порядку.

Московські патріархи Алексій I та Алексій II сподобилися в ЕСУ розлогих статей. На мою думку, достатньо було подати тільки перші п'ять рядків для кожного з них, а решту інформації зацікавлені особи мають шукати в російських довідкових джерелах⁶.

Найбільше нарікань, ба навіть обурення, чув у зв'язку зі статтею про Юрія Андропова. В основному

вона також складається з докладного «послужного списку». Серед іншого згадується, що він генерал армії (хоч в бойових діях участі не брав) та Герой Соціалістичної праці (в чому користь від його праці, не говориться). Подано перелік деяких діянь цього «партійного та державного діяча». Звичайно, ці діяння треба знати, але вдумаймося в тональність деяких фраз: «Як голова КДБ приділяв багато уваги зовнішній розвідці, розробці нових форм і методів науково-технічного шпигунства. Наприклад, як з'ясувалося 1991, за Андропова було створено унікальну підслуховуючу систему у посольстві США у Москві». Очевидно, тут читач має сповнитися поваги до активної діяльності Андропова, заснованої до того ж на здобутках науково-технічного прогресу, і до унікальних результатів, яких він досяг. Читаємо далі:

«Брав активну участь в організації вторгнення радянських військ у Чехословаччину з метою придушення реформаторських і демократичних сил... Підтримував введення радянських військ в Афганістан (1978) і силове розв'язання кризи в Польщі. Маючи повну інформацію (як Господь Бог — А.С.) про реальний стан у партії та державі, Андропов прагнув дистанціюватися від недоликів доби Л.Брежнєва (антикорупційна кампанія, заходи щодо зміцнення дисципліни), намагався суворими адміністративними методами зупинити наростання кризових явищ». Кінець цього уривочку, мабуть, прагне створити враження про прогресивність якщо не самої діяльності Андропо-

ва, то принаймні його намірів. Ця тональність і відповідна стилістика не виправдана змістом діяльності Андропова. До речі, вона відсутня в його біографічній довідці, яку наводить «*Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия*». Порівняймо. Наводжу з неї уривок, який становить основну частину відповідного тексту.

«В 1956 р. Андропов наполягав на введенні радянських військ до Угорщини, а потім відіграв активну роль у придушенні повстання проти комуністичного режиму в Угорщині. Йому вдалося вмовити Я.Кадара очолити угорський уряд, сформований Москвою. Після угорських подій Андропов очолював відділ соціалістичних країн ЦК КПСС (1957-1967), був секретарем ЦК КПСС (1962-1967). У 1964 р. Андропов брав участь в усуненні М.С.Хрущова. З 1967 р. — голова КГБ. За 15 років його керівництва органи держбезпеки суттєво зміцнили і розширили свій контроль над усіма сферами життя держави і суспільства (тобто знову стали над державою і суспільством, проти чого боровся Хрущов — А.С.). Одним з основних напрямків діяльності КГБ була боротьба з дисидентським рухом. За Андропова провадилися судові процеси над правозахисниками, використовувалися різні методи придушення інакодумства, практикувалися різні форми позасудового переслідування (наприклад, примусове лікування в психлікарнях). За ініціативою Андропова почалася висилка інакодумців. Так, 1974 р. був висланий за кордон і потім позбавлений громадянства письменник О.І.Солже-

⁵ Цілоком приймаю аргументи Сергія Білоконя щодо доцільності російського опусування подібних абрєвіатур.

⁶ Написавши це, глянув у російську «*Большую энциклопедию Кирилла и Мефодия*» (2002 рік), яка містить 80 тисяч енциклопедичних статей і є електронним еквівалентом 70 книжкових томів. Алексію I присвячено 4 рядки, а Алексію II — дещо більше, але значно менше, ніж в ЕСУ. Парадокс!

ніщин. У 1980 р. академік А.Д.Сахаров був висланий у місто Горький, де знаходився під постійним контролем КГБ. Особливу увагу Андропов приділяв контролю за роботою органів держбезпеки країн соціалістичного табору. Проводилися таємні операції з передачі великих валютних сум іноземним компартіям та громадським об'єднанням, які підтримували ССРСР. За Андропова КГБ підтримував міжнародні терористичні організації. Андропов був прихильником найрішучіших заходів щодо країн соціалістичного табору, які прагнули проводити незалежну внутрішню і зовнішню політику. У серпні 1968 р. він вплинув на прийняття рішення про введення військ країн Варшавського договору у Чехословаччину. В кінці 1979 р. Андропов підтримав пропозицію про вторгнення радянських військ в Афганістан, в 1980 р. наполягав на проведенні військової акції проти Польщі». Цитований текст не залишає сумнівів у тому, що Андропов активно займався злочинною діяльністю включно з міжнародним тероризмом.

Зовсім не виявляє пітету до цього діяча Йосип Раскін, автор доволі несерйозної на перший погляд «Енциклопедии хулиганствующего ортодокса» (М.: Изд-во «Стоок», 1997). Втім, фактична довідка цілком ділова. Сенс подальшого тексту Раскіна, місцями підкреслено непристойного, я вбачаю у збереженні в пам'яті людей оцінки діяльності Андропова, виробленої незалежною думкою народу. Як відомо, в ті часи вона могла знаходити своє вираження переважно в формі

анекдотів. Наведу декілька з колекції Раскіна.

На Політбюро обговорюється нова кандидатура на пост великого вождя усіх народів. Пропонується Андропов. Входить Андропов. З автоматом.

— Руки вгору! Одну опустити. Одногослсно.

Перег смертю Брежнєв питає Андропова:

— Як ти думаєш, хто буде правити країною після мене?

— Думаю, я.

— Ну а якщо народ за тобою не піде?

— Ну що ж, тоді він піде за тобою.

На засіданні уряду:

— Товариші міністри, будемо працювати чи будемо сидіти?

Андропова спитали:

— Що треба, щоб підняти сільське господарство?

Він відповів:

— Саджати, саджати і ще раз саджати.

— Чули, Андропов зламав руку?

— Кому?

Раскін наводить цікаву характеристику діяльності Андропова з Радянського енциклопедичного словника: «В 1982-1983 рр. під керівництвом Андропова були визначені і почали здійснюватися конкретні заходи щодо подолання негативних явищ в житті партії і народу». Непоганий зразок словесного камуфляжу.

В Британській енциклопедії про «позитивні досягнення» Андропова,

ілюзію існування яких хоче створити радянське джерело, сказано коротко: «He accomplished little».

Можуть спитати, чи слід взагалі робити оцінки в енциклопедіях. Чому б ні? Принаймні, Британська енциклопедія наприкінці статті про Конрада Аденауера дає йому високу оцінку. До речі, незрозуміло, чому, якщо в ЕСУ є Алієв та Андропов, в ній нема Аденауера. Постає питання про справді позитивний вплив на світове життя, особливо на примирення народів Європи по другій світовій війні.

Американська енциклопедія і Британська енциклопедія в статтях про Андропова обмежуються короткими, але точними довідками. Попри думку деяких читачів 1 тому ЕСУ, що статтю про Андропова не слід було вміщувати в ЕСУ, думаю, що вона там має бути. Очевидно, треба знати історію такою, як вона була, разом з її антигероями. Але писати такі статті треба інакше. Важить не стільки те, про кого пишеться, скільки — як пишеться.

Перечитаймо, наприклад, статтю Р.М. в «Енциклопедії українознавства» про Хрущова (зауважу, що фотографії Хрущова в ній нема), і ми відчемо різницю. Стаття надивовижу спокійна, інтелігентна, об'єктивна, цілком відповідає історичній істині, в ній нема ані сліду роздратування, а разом з тим немає ніякого запобігання перед хоча неординарною, але і гостро неоднозначною постаттю Микити Хрущова. (Згадаймо біло-чорний пам'ятник на його могилі авторства Ернста Неізвестного). Порівняння не на користь ЕСУ.

Має значення також, хто і для кого пише.

Візьмімо американську та англійську енциклопедії і подивімося на статті про Сталіна. Всі речі названо своїми іменами, не псує враження навіть чимала кількість поданих фотографій Сталіна, бо на тлі тих текстів це цілком доречно. Вміщена ж в ЕСУ великоформатна фотографія Андропова посеред неоднозначного тексту викликає відразу і протест. Чому англійці чи американці можуть з цікавістю і без негативних емоцій розглядати фотографії Сталіна? Для них Сталін — явище екзотичне, стосунки з ним — епізод в їх історії. Для нас, українців, Сталін — це жорстокий тиран, який скоїв величезний злочин проти українців — організував спільно зі своїми поплічниками небачений в історії голодомор, що разом з іншими акціями терору згубив життя кількох десятків мільйонів українців. Тому вміщення його портрету в нашої енциклопедії було б відвертим блюзнірством. Аналогічно і з Андроповим. Британська енциклопедія обмежується іронічним «здійснив мало», ми ж пам'ятаємо, що на його совісті загибель багатьох українських правозахисників.

Отже, виклад має бути не лише об'єктивним і науковим, правильно відбивати факти. Він мусить мати адекватний стиль.

А щодо того, як в ідеологічних цілях використовують стилістику і лексику, наведу ще один анекдот, на цей раз про Хрущова.

Микита Хрущов під час відвідин США мав змагання з Джоном Кен-

негі з бігу. Очевидно, молодий і спортивний Кеннеді обігнав валяватого Хрущова. В радянських газетах це було описано так:

«Під час змагань з Кеннеді Микита Сергійович домігся видатного спортивного результату — він посів груте місце. Американському президентові довелось вдовольнитися передостаннім».

Як бачимо, радянська преса формально ні в чому не відійшла від істини, що ж до вжитих прийомів подачі подій, то думаю, коментувати їх не треба.

Отже, висловлений вище сумнів щодо міри психологічної готовності сучасної України створити енциклопедію на рівні світових стандартів лише посилюється після порівняння деяких статей ЕСУ з статтями «Енциклопедії українознавства» та енциклопедіями інших країн.

Якби за усіма параметрами: правильний відбір, науковість і об'єктивність змісту, відсутність слідів радянської стилістики та радянського відчуття дійсності, комплексу неповноцінності — ЕСУ була на належному рівні, її, безумовно, можна було б тільки вітати.

Цими сумнівами я поділюся з духовним батьком енциклопедії Іваном Дзюбою. Ось його відповіді.

— Щодо принципу відбору, то певні формальні вимоги мають дотримуватися, хоча згоден з тим, що їх не слід абсолютизувати. Щодо характеру енциклопедії, то я одразу висунув такий принцип: вона не має бути патріотичною, вона має бути науковою. І третє: енциклопедія повинна відбивати Україну такою, якою вона є.

Ці відповіді спонукають до роздумів.

Почнімо з найпростішого, з формалізації вимог. З огляду на реалії сучасної України надмірна формалізація безумовно шкідлива. Наприклад. Чи можна вважати наявність ступеня доктора наук у якогось науковця необхідною і достатньою умовою вміщення статті про нього в ЕСУ? Відповідь очевидна: ця умова не є ані необхідною, ані достатньою. Чей же у нас є чимало «пробивних» науковців, які основну свою енергію вкладають у здобуття ступеню, а не наукових результатів. В той же час є, на щастя, й ентузіасти, для яких наукова робота є насправді змістом життя, а на морочливий захист докторської дисертації у них бракує часу і коштів. Достатньо знаю науковців Волинського університету. Один з кращих — діалектолог, кандидат філологічних наук Григорій Аркушин, автор двотомного «Словника західнополіських говірок» та багатьох наукових розвідок, опублікованих у вигляді статей. Його в енциклопедії нема, а доктор філософії Роман Арцишевський є.

Судження Івана Дзюби щодо співвідношення між патріотичністю і науковістю та пов'язане з ним питання про те, чим є сучасна (і не лише сучасна) Україна, заторкують значно глибші і важливіші проблеми. Зупинімося на них докладніше.

Чи є територія, окреслена нашими нинішніми кордонами, Україною? Так. Але сутність поняття Україна аж ніяк не вичерпується однією територією. То може, Україною є ця територія плюс населен-

ня, яке на ній мешкає? Безумовно, але і цим не вичерпується поняття Україна.

Україна є системна єдність певної території і населення. Йдеться, однак, не просто про сукупність людей, а про специфічно організовану спільноту, яка іменується нацією. Нація творить культуру і водночас твориться культурою, про що вже говорилось. Звичайно, термін культура слід розуміти широко, як процес самоорганізації ноосфери, який дає початок усім формам духовного і матеріального буття включно з економікою і державою. Те, що дехто ще й досі розуміє під культурою ту сукупність явищ, якими опікується відповідне міністерство, — сумне непорозуміння, яке, можна сподіватися, зрештою минеться. Нині українська нація знаходиться на переломному етапі свого буття, болісному і трудному, але її розвиток відбувається динамічно, і навряд чи хтось може претендувати на вичерпну відповідь — якою ж є сьогодні Україна?

Тим-то й енциклопедія неминує приречена на те, щоб фіксувати вже пройдений етап, але дихати вона має повітрям прогресивних змін.

Але от що є головне, безсумнівне. Культура і суспільство, яке є її творцем, творінням і носієм, включно в себе як визначальний структурний елемент поняття цінності. Точніше, насправді існує знову-таки не просто сукупність окремих цінностей, а ієрархія цінностей. Не можна правильно мислити про будь-яку націю, країну, в тому числі і про Україну, не враховуючи цієї фундаментальної обставини. Ті,

хто слідкує за розвитком сучасної науки (на жаль, з відомих причин від переднього краю цього розвитку ми поки що відстасмо), мають бути обізнаними з дуже важливим її новітнім досягненням: усвідомленням того факту, що будь-яка жива істота потребує і виробляє так звану цінну інформацію, яка може бути визначена точно і кількісно. Ця властивість живого і є тою ознакою, яка відрізняє живе від неживого.

Очевидно, що прагнучи говорити про Україну, якою вона є, не можна абстрагуватися від тої системи цінностей, яка нею здобута і яку вона потребує. Слід брати до уваги також відкритий сучасною наукою закон про те, що всяка жива система прагне зберегти «свою» цінну інформацію.

З огляду на сказане всякий підхід до пізнання країни, який претендує на те, щоб бути науковим, неминує виявляється зорієнтованим на національні цінності, а тому в сутності своїй є патріотичним, хоча цього хтось чи не хоче.

Таким чином, науковість, коли йдеться про вивчення суспільства, не тільки не може бути протиставлена патріотизму, науковість і патріотизм не можуть бути навіть чітко розмежовані. Бо патріотизм і є виявом усвідомленої чи підсвідомо присутньої ієрархії цінностей, а пізнання, що ігнорує систему цінностей як головний чинник буття нації, з самого початку виявиться не науковим.

Ці міркування пояснюють, чому всі енциклопедії, про які згадувалось на початку, навіть така максимально універсальна, як Британсь-

ка, виразно патріотичні. І звичайно, патріотичність виявляється цілком сумісною з науковістю⁷. А коли йдеться про націю, її культуру та історію, патріотизм стає передумовою науковості, бо навряд чи можна сказати світові правду про те, які цінності відстоювала і відстоює нація, що в них специфічно національне, а що загальнолюдське, не усвідомивши їх, не перейнявшись розумінням їх історичної необхідності. Звичайно, в реальному житті сповідання певної системи цінностей ще не є запорукою безпомилковості і правильності шляху, буває й гріх відступу від них, але саме правдивий патріотизм спонукає до самокритики без самознищення, до каяття без самоприниження, до виправлення хиб і збочень. Масмо здобути не з якихось глибин історії, а з нашого безпосереднього досвіду приклади, коли таке каяття відбулося, як також і такі, коли воно не прийшло, в останньому випадку — саме за браком правдивого патріотизму.

Не хочу далеко відходити від основної теми, зауважу лише, що так само, як існує псевдопатріотизм, так само існує псевдонаука, і назагал вони виступають в парі. В модних нині спекуляціях на теми аріїв, антів⁸, трипільців не видно ані науковості, ані патріотизму, хоч і тим і другим намагаються прикритися. Смішно читати вигадки про те, нібито українці заснували Рим, ніби-

то Христос був українцем і таке інше. Але, до речі, показово, що ті, хто волає про українськість Христа, легко поєднують це твердження з неприязню до християнської віри як, мовляв, насадженої в Україні євреями (звісно, терором), вимагають повернутися до «рідної української національної віри», з легкістю перекреслюють ті найвищі духовні цінності, які здобув наш народ в боротьбі за християнську віру і культуру.

Якщо від такого «патріотизму» відмежовується Іван Дзюба, він має рацію, але про це треба говорити чітко і відкрито, а не плутати грішне з праведним.

Страх перед патріотизмом, а точніше, страх, що «хтось» може звинуватити тебе, що ти «занадто патріот» (насправді всі ми в боргу перед Україною, нам нема підстав боятися «занадто» — біймося «недосять»), мабуть, є головною причиною перекосів у ЕСУ. Хіба не перекосом є те, що особі радянського фізика Марка Азбеля енциклопедія приділяє стільки ж місця, скільки Айнштайну? В Інтернеті полюбують влаштовувати конкурси, на яких розподіляють «місця» серед провідних фізиків світу. За більшістю голосів на перше місце виходить Айнштайн, на друге — Ньютон. Якби я брав участь у подібних іграх, вважав би, що навпаки. Але погодьмося, що й друге місце є запаморочливо високе. А де ж там Азбель?

⁷ Прекрасним прикладом поєднання патріотизму і науковості може бути вже згадувана стаття Івана Дзюби в ЕСУ.
⁸ Незрозуміло, чому ці поняття не вміщено в енциклопедії, адже в науковому обігу вони є.

Коли він ще мешкав у Харкові і навіть пізніше, коли переїхав працювати до Москви, я його добре знав. З спокійною совістю беруся твердити, що будь-яка робота Айнштайна вище найкращої роботи Азбеля, як небо вище землі. До речі, нас з Марком зближувало неприйняття радянської системи і — що було для нього ще важливішим — мос неприйняття антисемітизму. Однак я не міг не бачити, що з Україною Марка нічого не пов'язує, просто трапилося так, що в ній він народився. Тому невдовзі з легким серцем він переїхав до Москви, пізніше — до Ізраїлю. Першим ознакам занепаду освіти в ССРСР радів: «Вони самі собі копають яму», тоді як інші мої знайомі, серед них і євреї — університетські професори, вболівали за освіту: «Вони відчувають небезпеку освіти для себе, ми їм повинні протидіяти».

Очевидно, що друга позиція є патріотичною, а перша — ні. Патріотів знайшлося мало, і поступово, рік за роком, знижувалися (за ініціативою влади!) вимоги до випускників вищих навчальних закладів, до дисертацій та, зрештою, і до будь-яких наукових робіт. Вкорінилась звичка підписувати відгуки, заготовлені самими зацікавленими особами, розцвіли хабарництво та протекціонізм. Нині ми бачимо наслідки падіння етичних норм в освіті та науці. То чи маємо боятися патріотизму?

Із задоволенням сприймаю заклик Івана Дзюби: «Починаймо з поваги до себе!», але ж сформульова-

ний принцип слід поширювати і на енциклопедичну діяльність.

Основний недолік першого тому ЕСУ полягає, на мою думку, в тому, що з багатьох його сторінок на нас дихає стара радянська Україна. Сьогодні Україна вже не така. Її життя помітно почали визначати люди віком від 20 до 30 років. Не всі вони завжди привабливі, але абсолютна більшість їх дивиться вперед. Представники старшого покоління ще заклопотані питаннями на візирецьких, які ставив Емануель Левінас⁹: «Чи маю я право бути? Чи, будучи у світі, я не забираю чийсь місце?» Певно, що Іван Дзюба намагається дати ствердну відповідь на перше питання і заперечну на друге. Нова, молода Україна не займається цими теоретизуваннями і не страждає комплексом неповноцінності. Її відповідь проста. Вона заявляє: «Ми — є!» Так, ми є, і це не вимагає ані виправдань, ані обґрунтувань. А я як невиправний теоретик (за фахом) додаю: «Ми є, наше місце тут, на своїй землі, з волі Божої. І масмо сповняти Його волю, розвивати у себе українську культуру і зміцнювати українську державу».

Бажаю всім, хто творить «Енциклопедію сучасної України», прагнути того, щоб з її сторінок дивилася на світ нова Україна.

Редакція запрошує читачів продовжити обговорення проблем, пов'язаних зі створенням енциклопедій в Україні.

⁹ Емануель Левінас. Етика і Безконечність. — К.: Port-Royal, 2001.